

TREI PERSPECTIVE ASUPRA LIBERTĂȚII DE EXPRESIE: VIRGIL IORDACHE, TEODOR BACONSCHI ȘI COSMINA FRANCIUC

Autor: Redacția Syntopic | 23 februarie 2022

Cu ocazia celor două săptămâni dedicate libertății de exprimare, redacția noastră a schițat câteva întrebări relevante pentru această tematică, încercând să afle, după cum v-am obișnuit deja, perspectivele unor personalități din diverse domenii de specialitate cu privire la subiectul propus. Le mulțumim invitaților noștri, domnul Virgil Iordache, domnul Teodor Baconski și domnișoarei Cosmina Franciuc, pentru că și-au luat din timpul lor să răspundă acestor întrebări!

1. Libertatea de exprimare este considerată a fi unul dintre fundamentele unei societăți democratice. Totuși, așa cum reiese din contextul politic actual, în care corectitudinea politică este din ce în ce mai răspândită, se pare că însași mecanismele democrației contribuie la limitarea și îngrădirea acesteia. Este democrația condamnată să fie subminată de propriile principii?

Virgil Iordache: Orice fapte, inclusiv cele discursive, antrenează niște costuri și niște beneficii, atât din interiorul procesului de exprimare, cât și prin cuplarea acestui proces cu alte procese din exterior, asupra cărora exprimarea are un efect. Libertatea de exprimare nu poate face să existe costuri zero, ci scade acea parte din costuri care e datorată reacțiilor negative ale celor care nu sunt de acord cu ce spune cineva. Costurile nu vor fi niciodată zero, în primul rând din cauze interne procesului de exprimare, de exemplu, e necesar să investești timp în a te exprima, iar timpul e o resursă pe care ai putea-o folosi și altfel, poate mai bine. Costurile nu vor fi niciodată zero nici extern, pentru că există numeroase căi de a semnaliza cuiva că se exprimă deranjant fără să încalci legea. De exemplu, nimeni nu ne poate obliga să mai vrem să avem de a face cu

cineva care mereu dă cu bâta în baltă când se exprimă. La fel, de ce am dori să mai citim texte în care se pretinde că se dezbate ideea când se face, de fapt, propagandă, fie și una bună pentru ai noștri (cum e, de exemplu, textul despre clasele Confucius, din 20 februarie, de pe platforma *Syntopic*)?

Se poate observa că libertatea de exprimare nu poate fi îngrădită ontologic decât prin distrugerea posibilității fizice de exprimare (tăierea limbii, a mâinilor, scoaterea ochilor, alte soluții aplicate în istoria omenirii). Până se ajunge la astfel de metode, orice persoană se poate exprima, dacă își asumă costurile existente în mod inevitabil, mai mari sau mai mici. Când libertatea de exprimare se instituie ca drept, costurile vor fi mai mici decât în lipsa acestui drept, dar nu zero. Libertatea de exprimare, în sens ontologic, este fundamentul oricărei societăți, cel puțin la om, iar în sens de garantare a unor costuri mici, e un fundament al democrației liberale, pentru că în acest tip de societate avem nevoie de multă exprimare.

Corectitudinea politică este un proces reactiv la ceea ce e perceput ca fiind injust de către adepții ei. Corectitudinea politică duce la creșterea costurilor ontologic inevitabile ale exprimării, dar nu poate să o elimine. Corectitudinea politică nu are nimic special în raport cu alte atitudini reactive la ceva deranjant. De exemplu, o variantă de creștere a costurilor în România și poate nu numai, este să tai cablul de internet al celui care se exprimă sau să îi găurești cauciucurile mașinii. Va fi necesar să investească timp și bani ca să le repare și se va exprima mai puțin, cel puțin o vreme, dar aceste metode nu vor putea să anuleze libertatea de exprimare.

Democrația nu are nimic special în chestiunea îngrădirii libertății de exprimare. Natura umană este, în partea ei biologică și psihologică, nu tocmai prietena libertății de exprimare, iar în partea ei mai înaltă, a virtuților, gândirii, și în cea spirituală, este o fană a libertății de exprimare. Totuși, s-a observat că oamenii flămânzi și însetați tind să vorbească mai puțin, sau mai puțin creativ, drept pentru care la *workshop*-uri se pun snacks-uri și apă minerală pe masă, iar uneori se ia și pauză de cafea. Ar fi necesară o cercetare empirică pentru a spune dacă oamenii se exprimă mai mult în democrație decât în dictatură, dar cu siguranță ce putem spune și în absența unei cercetări efective este că se exprimă mai ieftin în democrație decât în dictatură. Cum prețul mic sau mare nu e în sine o garanție a calității, nu putem ști dacă exprimarea are sau nu un rezultat bun. Pentru asta trebuie să analizăm conținutul a ce e a fost exprimat, ceea ce e o analiză de cu totul altă natură decât cea din acest răspuns și, probabil, nu se mai poate face în termeni generali, principiali.

Democrația nu e condamnată să fie subminată de propriile principii. E suficient din partea celor care iubesc costuri mici ale libertății de exprimare să producă mesaje inteligente, creative, în loc să reacționeze conflictual la atitudinile celor care doresc să aibă loc o creștere a costurilor libertății de exprimare, indiferent de motivele acestora.

Pentru a putea face asta, e nevoie de investiții în propria educație și de un capital de risc prin care să amortizezi reacțiile nedorite. Dacă ai două mașini, nu e dramatic că uneia i-au fost dezumflate cauciucurile, poți să o folosești, până la reparare, pe cealaltă. Dintr-o poziție precară economic, o să vrem să ne asigurăm altcineva costuri minime ale libertății de exprimare, statul sau cineva puternic, iar asta e calea sigură către costuri mari, pentru că vom fi instrumentalizați, folosiți. *There is no free lunch.*

Teodor Baconschi: Toate societățile generează și caută să impună - moral sau legal - un anumit cod comportamental. Ele procedează astfel pentru a delimita acceptabilul de inacceptabil, dialogul de pe poziții diferite de războiul civil și decența publică de anarhia obscenității nestingherite. Făcând asta, societatea limitează libertatea de exprimare, trasează frontiere sau include în conștiința omului educat resortul auto-cenzurii (de dragul „bunelor maniere”, indiferent de forma lor). Personal, nu vreau să cred că regulile corectitudinii politice au fost de la început masca unui resentiment ideologic egalitarist, antielitist, utopic și represiv. Problema e că răspândirea, tot mai coercitivă, a respectivei „grile” de evaluare a oricărui act de limbaj public s-a transformat într-o poliție a gândirii, care dă rateuri nefaste și produce, prin exces de discriminare pozitivă, o societate omogenizată artificial, deci una irespirabilă. Latura utopic-exaltată a „metodei” și folosirea CP ca instrument al unei agende de stânga radicală riscă să inhibe alte mecanisme psihosociale fundamentale, cum ar fi rostul pedagogic al satirei de moravuri, funcția purificatoare a ironiei sau umorul, ca formă a inteligenței critice și aliat al dreptului de a nu dramatiza abuziv orice moment al conviețuirii. Prin urmare, cred sincer că o democrație funcțională e obligată să producă anticorpii prin care amintita poliție a gândirii să fie respinsă *de plano*, supusă dezbaterii libere și ridiculizată. E însă important să nu facem din combaterea CP pretextul sub care legitimăm mitocănia, insultarea diferențelor, alimentarea intoleranței „virtuoase” și demonizarea civilizației occidentale (pentru că ea, nu-i așa, a dat naștere acestui curent). A reduce Occidentul contemporan la CP înseamnă a-i ignora istoria și a-i abandona pe toți occidentalii moderați, liberali și conservatori, care sunt incomodați de „comisarii” gândirii unice exact așa cum suntem și noi, în Europa de Est.

Cosmina Franciuc: Existența democrației, așa cum o știm noi, nu presupune înțelegerea și aplicarea automată a valorilor care o compun. Democrația înseamnă puterea și voința poporului, dar câte din democrațiile de astăzi se pot lăuda că o respectă într-adevăr. Voința poporului nu înseamnă o listă de politicieni pe care îi alegem prin vot, ci o listă de măsuri care devin realitate. Să spunem însă că trăim într-o democrație nu pentru că liderii politici ne respectă voința, ci pentru că suntem liberi să alegem și liberi să ne exprimăm. Această libertate ar fi imposibil de menținut fără legi care să o protejeze prin limite clare, ea fiindu-ne garantată în spațiul care ne aparține. Cu alte cuvinte definirea și protejarea spațiului fiecărui cetățean reprezintă un mecanism fundamental al democrației pentru că este cel care ne permite să fim liberi în mod constant și nu sporadic.

În opinia mea, corectitudinea politică nu este rodul mecanismelor democrației, ci rodul lipsei acestora. De exemplu, spațiul online reprezintă noua agora, aici se întâlnesc vocile care se confruntă prin liberă exprimare, dar, în vremurile noastre, acest spațiu este profund nereglementat. Libertatea de exprimare este respectată doar prin bun simț și manifestarea agresivă a corectitudinii politice demonstrează că acesta a fost insuficient. Tirania majorității în cadrul democrației este un pericol veridic, mai ales într-o epocă a internetului, dar ea se poate manifesta doar atunci când libertatea nu este protejată prin limite și legi, adevăratele mecanisme ale conviețuirii noastre democratice.

2. În cartea sa, „Despre libertate”, John Stuart Mill susține că libertatea unui individ se oprește acolo unde începe libertatea celuilalt. Același principiu se aplică și libertății de exprimare. Cu toate acestea, într-un context în care indivizii dintr-o societate sunt din ce în ce mai ușor ofensați, cum putem diferenția între ceea ce este realmente ofensator și ceea ce reprezintă doar o reacție subiectivă la o afirmație cu caracter obiectiv?

Virgil Iordache: Dacă lucrăm cu „ofensator” ca proprietate intrinsecă a mesajelor (cum e masa unui corp, care nu depinde de cântarul pe care o pui), putem spera că vom avea o evaluare obiectivă ușor de măsurat a acestei proprietăți. Dacă lucrăm cu acest concept ca o proprietate relațională (ca și cum masa ar depinde de cântarul pe care pui obiectul), atunci o putem măsura numai în raport cu o omogenizare a standardelor de percepere subiectivă a ce este ofensator sau nu. Această omogenizare a standardelor asigură o obiectivitate mai slabă în măsurarea caracterului ofensator, dar e mai mult decât nimic. Justiția, de exemplu, se ocupă cu o astfel de evaluare obiectivă mai slabă.

O afirmație care enunță ceva obiectiv în sens tare (corpul X are sexul cutare) poate intra într-un proces de percepție care poate avea un caracter obiectiv mai slab, dacă există o omogenizare a standardelor de percepere, sau poate fi pur subiectiv.

Între subiectivitate pură și obiectivitate slabă există un gradient care depinde de mărimea rețelelor umane care împărtășesc aceleași standarde. Rareori cineva e unic în tiparul subiectivității lui, iar când se întâmplă așa, impactul social e mic. Observăm că, în fapt, tema întrebării este despre obiectivități slabe de diferite feluri, despre grupuri care au percepții slab obiective diferite între ele, dar asemănătoare în interiorul grupului, tocmai acesta fiind mecanismul obiectivității slabe.

Realmente ofensator va fi ce spune oricine din celălalt grup, iar schema de justificare a dreptății personale, de îndreptățire ca păcat, va fi să spunem că cel care ofensează e subiectiv, refuzându-i propria sa obiectivitate slabă și imaginând obiectivitatea noastră slabă ca pe una tare, ca pentru proprietățile intrinseci. Când spunem unei persoane care se identifică de alt gen decât sexul pe care îl are că este de fapt de genul dat de sex, noi

folosim o obiectivitate slabă cu privire la acordul dintre gen psihologic și sex biologic. Nu e ceva de genul „zăpada e albă pentru că zăpada e albă”, un adevăr prin corespondență. E ceva fals, pentru că înlocuim gen, concept psihologic și social, cu sex, concept biologic. Ar fi onest să recunoaștem că este ceva slab obiectiv, dar că avem bune temeiuri să continuăm să vrem echivalarea, că ceea ce dorim e să refuzăm generalizarea socială a posibilității de identificare cu alt gen decât cel dat de sex. Această soluție permite existența comunităților distincte și e treaba fiecăreia cum își gestionează viața, fără să apeleze la resursele celeilalte comunități (materiale, culturale, simbolice – termeni ca familie, căsătorie, etc). Fiecare cu banii lui, fiecare cu felul lui de reproducere și creștere a descendenților, etc. Libertatea unora se poate opri unde e libertatea celorlalți dacă vrem cu toții asta. Dacă nu vrem, atunci ne putem certa cât dorim pe resurse de diferite feluri. Problema nu e de principiu al democrației, ci de înțelegere și aplicare a lui prin prisma costurilor și beneficiilor pe care le antrenează. Nu există democrație fără o cultură a autolimitării, fără o frână de mână personală și mic-grupală, nu numai holist socială. Democrația presupune și valorificarea laturii înalte a naturii umane, nu poate exista numai democrație pur biologică și economică. La fel cum nu poate exista numai democrație bazată pe latura înaltă a naturii umane; în rai nu e democrație, sunt cântări îngerești.

Teodor Baconschi: Mi-e teamă că filozofii clasici ai liberalismului politic nu au anticipat – nici n-aveau cum – efectul polarizator al erei *social media*. Ei trăiau în societăți așezate, unde fiecare clasă și fiecare individ își ocupa locul cel mai potrivit. Nu este adevărat că în secolele XVII-XIX nu exista mobilitate socială pe verticală, pentru că Occidentul era și atunci o civilizație a meritocrației: o bună parte dintre marile figuri intelectuale, politice sau științifice ale perioadei la care mă refer au ieșit din anonimul unei origini „obscure” prin strălucirea propriilor calități. Exista pe atunci un nivel inerent de autoreglare socială, o domnie tacită a decenței, în care politețea și menajarea aproapelui aveau încă sevă creștin-aristocratică. Dacă vrem să găsim adevăratul profet al democrației moderne și postmoderne, se cuvine să-l recitim pe Alexis de Tocqueville. El – și mai târziu Nietzsche – au fost gânditorii care au anticipat cel mai lucid efectul liberticid al egalitarismului democratic. Astăzi, „cultura indignării”, demonizarea experților, și anti-intelectualismul (tipic populist) – ca și revizionismul istoric pe bazele corectitudinii politice – au transformat conversația liberală în cacofonie generală și tind să înlocuiască meritocrația prin idiocrație. Asta nu ne-a adus într-o lume fără elite – așa ceva ar fi de neconceput –, ci a înstrăinat complet elitele de mase. Oamenii de elită sunt fie cinici, fie în exil interior. Paradoxul cel mai bine disimulat al actualității este că, înstrăinându-se de masele îmbătate cu avatarurile troțkiste ale „revoluției permanente”, elitele și-au pierdut empatia și, pe undeva, responsabilitatea. Masele ar mai putea fi salvate de abandon doar prin restabilirea unei elite politice moderat-conservatoare, care rămâne deschisă mesajului evanghelic și ideii că omenirea are un destin coerent. Cu elitele de stânga radicală, popoarele au parte doar de nihilism, relativism, demitologizare, sfâșierea oricărui țesut axiologic „obștesc” și demagogie. Sau, după cum

se tot anunță, de eugenia postumanistă, în care „deplorabilii” nu mai contează și „the happy few” colonizează planeta Marte...

Cosmina Franciuc: Consider că trăim într-o perioadă în care libertatea de exprimare nu poate fi analizată și înțeleasă având în vedere doar factorii politici și sociali. Cât timp aducem în discuție ofensa trebuie să luăm în considerare și emoțiile care vin cu ea, deci și latura psihologică. Indivizii sunt din ce în ce mai sensibili și, în consecință, sunt din ce în ce mai ușor ofenșați dintr-o lipsă extraordinară de încredere. Este vorba aici despre două tipuri de încredere: încrederea în ei înșiși și încrederea față de cel care le comunică ceva sau, mai bine spus, față de intenția pe care o are la momentul comunicării. În “Iarna vrajbei noastre”, John Steinbeck afirmă printr-unul dintre personaje că limita insultei e în directă relație cu inteligența și încrederea. De aceea el se întrebă cum l-ai putea ofensa pe Albert Einstein.

În asemenea condiții o persoană ușor de ofensat resimte o opinie obiectivă ca o intenție malițioasă de desființare sau de reducere la argument, iar dialogul liber este înlocuit de diverse mecanisme de apărare. Adesea răspunsul celor ofenșați are în centrul său intenția presupusă și nu opinia concretă care l-a generat. Cineva ar putea răspunde: “Ai exprimat acest lucru nu pentru că îl crezi, ci pentru că vrei să mă rănești pe mine sau pe comunitatea din care fac parte.” Răspunsul devine o încercare de recăpătare a încrederii în forțele proprii. Ele sunt stimulate artificial printr-un soi de activism care dăunează libertății de exprimare, pentru că, din nou, presupune adesea lupta împotriva unei intenții imaginate și nu împotriva unei opinii concrete.

Într-unul dintre eseurile sale, Albert Camus vorbește despre “dezordinea pasiunilor”. Ei bine, consider că libertatea de exprimare este profund afectată și de o dezordine a intențiilor. Cei care își comunică opiniile nu sunt întotdeauna capabili să formuleze intențiile exprimării sau nu acordă suficient de multă atenție acestui aspect. Tocmai de aceea, de foarte multe ori, receptorii ofenșați le vor formula pentru ei și vor răspunde grăbit și exagerat în conformitate cu ceea ce presupun.

Nu consider că problema poate fi ameliorată prin diferențierea între ceea ce este și nu este ofensator, ci prin înțelegerea că nu există dialog fără încredere, că exprimarea fără intenție este doar o retorică fără sens și scop, că dreptul la libertatea de exprimare presupune responsabilitatea de a formula onest o intenție și de a avea curajul de a o exprima.

3. Pare că apărarea libertății de exprimare devine un proces tot mai dificil, întrucât s-au dezvoltat anumite mecanisme totalitare (cultura anulării, cultura woke), care sunt aplicate tocmai de indivizii particulari dintr-o societate în mod benevol, fără a se recurge la aplicarea unor tratamente represive la nivel

instituțional. În acest sens, credeți că îngrădirea libertății de exprimare s-ar putea datora unui individualism exacerbant, care este rodul unei societăți care se axează din ce în ce mai mult pe individ în detrimentul comunității?

Virgil Iordache: În termenii celor spuse până acum, apărarea libertății de exprimare înseamnă apărarea costurilor mici ale ei apelând la latura înaltă a naturii umane și fără eludarea realismului biologic și economic, de care depind anumite resurse-cheie necesare. În cultura anulării și cultura *woke* nu e vorba de individualism, ci de procese sociale la scări intermediare între individ și societate ca întreg. Sau, în termenii întrebării dvs., e vorba de două feluri de comunități: una care vrea costuri mari ale libertății de exprimare din interesele invocate de dumnealor, iar alta care vrea costuri mici ale exprimării din alte interese.

Soluția nu e un război cultural, ci mai buna funcționare a pieței ideilor, a spațiului academic și a presei, editurilor etc. Dacă una sau alta din părți acaparează piața ideilor, democrația este subminată. Ideile pro-libertate, pro-democrație rămân vii nu prin impunere legalistă, ci prin competiție pe piața ideilor. Ca să o câștigi trebuie să fii puternic, inteligent și să dispui de resurse. A o câștiga nu înseamnă să domini pe cel diferit, e suficient să îl faci să își vadă de treaba lui în grupul său, să renunțe la pretențiile de universalizare a opțiunilor sale slab obiective și să îl încurajezi să se exprime pe alte căi, unde puteți coopera având interese comune. Adepții democrației liberale nu pot fi niciodată toți oamenii dintr-o democrație liberală prin însăși natura acestui tip de societate. Dacă vei vrea să o calci în picioare și să îți aservești intelectualii, de exemplu, o să te trezești că aceștia vor susține, din interese materiale și de putere, distrugerea democrației liberale prin distorsionarea pieței ideilor. E de dorit, probabil, să existe cât de cât o circulație a elitelor. Nu te ia nimeni cu mâna să îți dea putere, e treaba fiecăruia să o obțină prin relații, abilitate, sub constrângerile laturii superioare a naturii umane, nu călcând pe cadavre, pe cât posibil.

Esența, din punct de vedere evolutiv, a libertății de exprimare e să existe competiție reală pe piața ideilor. Ceea ce e disfuncțional sunt monopolul și oligopolul aranjat, le vedem efectele detestabile și în capitalism (ex. cazul Rachel Carson) și în alte sisteme. În timp ce în capitalism există însă o rată de succes cuantificabilă a ideilor exprimate, în alte sisteme e nulă. Când nu pare nulă e pentru că ideile au fost transmise în exterior în capitalism și au venit validate înapoi.

Succes al ideilor exprimate înseamnă preluare a ideilor bune în proiecte teoretice și practice din societate, nu neapărat succes al persoanei care le emite. Succesul acesteia depinde de mulți alți factori decât piața ideilor. Piețele de idei sunt limitate la persoanele alfabetizate funcțional și care au capacitatea de a avea inițiative personale (în particular să emită și să preia idei). Monopolul de stat pe fondul educației nu poate duce la libertate de exprimare în sens propriu. În universități, soluția este cartarea

câmpurilor de cunoaștere în dinamica lor și transmiterea acestor conținuturi plurale organizate de piețele ideilor studenților. Această metodă presupune efort intens și creativitate, e scumpă și, ca urmare, mereu vor fi mulți profesori care vor face altceva, dacă li se permite, mai ieftin, subminând mecanismele funcționării democrației liberale. Rezultatul net însă e pozitiv la scara societății ca întreg, democrația liberală subzistă prin creativitate și succes distribuite social și grupal în feluri complexe și nu neapărat complet juste și plăcute tuturor.

Teodor Baconschi: Da, e mai greu azi să aperi libertatea de exprimare decât acum trei decenii. Dar nu e mai greu decât în comunismul real, sau în nazism! Câtă vreme avem constituții democratice, alegeri libere și legi care apără drepturile civile, trebuie să ne folosim de ele pentru a opri aberațiile de tipul „cancel culture”. Wokism-ul e o modă care își va compromite obiectivele afișate în cel mult două decenii. Dacă până și China maoistă, devastată 20 de ani de revoluția ei culturală, a încheiat acel capitol, mă aștept ca și societățile civile din lumea occidentală să producă soluții de autoapărare eficiente. E adevărat, am ajuns aici tot din cauza naturii disruptive a revoluției tehnologice: ea a distribuit prin terminale inteligente și *social media* o putere individuală pe care cei mai mulți n-o pot gestiona rațional. De aici, sentimentul justificat că ne-am trezit într-un imens ospiciu... Această nouă ambianță m-a determinat să scriu, acum câțiva ani, cartea numită *Facebook. Fabrica de narcisism*. În finalul ei, preconizăm salvarea prin insularitate. Cred că greșeam. Salvarea vine prin exercitarea hotărâtă a bunului simț și a realismului de fiecare zi, printr-un *ethos* deopotrivă creștin și stoic. De creștinism avem nevoie pentru a nu-l pierde pe celălalt, de stoicism, pentru a nu ne pierde pe noi înșine.

Cosmina Franciuc: Consider că libertatea de exprimare este îngrădită semnificativ prin conformarea în masă a indivizilor, nu atât de mult pentru comunitate, cât pentru sentimentul propriu al apartenenței. Procesul de îngrădire al libertății de exprimare începe de fapt cu propria lor libertate, această îngrădire fiind de fapt o condiție de apartenență la grup. Ideologia grupului funcționează ca un scut pentru indivizii care nu au curaj să se găsească singuri sau într-un tip de diversitate care îi provoacă. În aceste condiții acțiunea de a impune ideologia, reprezintă liantul care ține grupul laolaltă. Indivizii se simt protejați și valoroși prin misiunea la care participă.

De asemenea nevoia de protecție îmi pare un element cheie în analiza noilor culturi (anulare și woke), pentru că ele reclame adesea opresiunea și discriminarea unor categorii de indivizi față de alte categorii. Desigur nu e nimic rău în a proteja o comunitate de oameni, problema apare în identificarea absolută a indivizilor cu comunitatea, în concepția prin care toate valorile comunității se manifestă în fiecare individ, și problemele personale ale fiecărui individ sunt problemele comunității. Indivizii vor folosi opresiunea pentru a-și justifica inclusiv acea parte a vieții care nu ține de comunitate, iar comunitatea va folosi aceste exemple pentru a demonstra opresiunea

la care este supusă. De exemplu un angajat poate folosi scuza discriminării la momentul unui review nefavorabil, iar comunitatea va lupta împotriva discriminării și pentru că în interiorul ei sunt indivizi care au primit un review nefavorabil.

Îngrădirea libertății de exprimare și noile culturi asociate își găsesc rădăcinile în trăiri particulare și punctuale, iar amplitudinea în conformare. Pierderea încrederii în ceilalți și în propria valoare, nevoia de scop și apartenență, cunoașterea de sine precară, idealurile artificiale, lipsa de viziune asupra propriei vieți îmi par aspectele care, deși nu sunt evidente în discuția despre libertatea de exprimare, stau la baza intențiilor exprimării și îngrădirii ei. Amplitudinea fenomenului denotă de fapt proporția indivizilor care aleg, mai mult sau mai puțin conștient, conformarea într-o ideologie, în detrimentul libertății și curajului de a se cunoaște.

Imagine: Unsplash